

R. Baetens, ed., *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen* (Antwerpen-Weesp: Standaard, 1984, ix + 467 biz., BF 2800,-, ISBN 90 02 14384 2).

Industriële revoluties is een volumineus werk dat het fenomeen van de industrialisatie in een zo ruim mogelijke context tracht te benaderen. Onder de redactionele leiding van R. Baetens hebben niet minder dan vierentwintig medewerkers in totaal dertig bijdragen over de meest uiteenlopende aspecten van de industriële revolutie geschreven.

Het is niet toevallig dat in de titel van *Industriële revoluties* in het meervoud wordt gewaagd. In de verantwoording maakt R. Baetens terecht een onderscheid tussen een eerste en een tweede industriële revolutie. De eerste zette omstreeks 1800 in, en was gekenmerkt door de introductie van stoommachines en het massaal verbruik van kolen en staal. De tweede, ook de wetenschappelijke revolutie genoemd, zou tussen 1880 en 1900 het gebruik van nieuwe energiebronnen mogelijk maken, en door middel van tal van uitvindingen een nieuwe materiële samenleving creëren.

Het onderzoeksveld werd omwille van praktische redenen in ruimte en tijd beperkt. Chronologisch werd vooral de periode tussen 1800 en de eerste wereldoorlog geanalyseerd. Aldus konden beide industriële revoluties worden behandeld, en bleef de omvang van de studie binnen de perken. Geografisch beperkte men zich tot de provincie Antwerpen, ondermeer omdat het onderzoeksteam tevens een arbeidsintensieve opsporing van industriële relictten beoogde. Er zij evenwel op gewezen dat vele auteurs het niet al te nauw namen met deze ruimtelijke en temporele afbakening. In sommige bijdragen worden het 'ancien régime', het interbellum of zelfs de naoorlogse periode (meestal) summier behandeld. Ook werd er meestal naar gestreefd om specifiek regionale toestanden in de nationale of zelfs in de internationale context te situeren.

De verschillende bijdragen kunnen in vijf grote groepen worden ingedeeld: de inleiding, de energie, de industriële productie, de transportinfrastructuur en de dienstensector.

In een eerste bijdrage van de inleiding maakt K. Veraghtert een uitstekende synthese van Antwerpens industriële ontwikkeling binnen het Belgische kader. Verder bevat de inleiding nog twee artikelen over meer algemene topics, met name over 'De evolutie van de bouwkunde en de invloed op het landschap' door L. T. van Looij, en over 'De ontwikkeling van de industriële vormgeving' door G. Patfoort. Een tweede luik beschrijft aan de hand van bijdragen van P. Bauters en G. Thues respectievelijk de klassieke 'Natuurlijke energiebronnen', en de 'Nieuwe vormen van energie'.

In het veruit meest omvangrijke deel van het boek worden dan de eigenlijke industriële sectoren onderzocht. Dit zijn achtereenvolgens 'De voedingsnijverheid' door G. Landuyt, 'De bierbrouwerijen en stokerijen' door R. Baetens, 'De textielnijverheid' door A. Thijs, 'De ontwikkeling van de chemische industrie' door J. Vanpaemel, 'De foto- en filmindustrie' door L. Roosens, 'De meubelnijverheid' door J. Huyghens, 'De metaalverwerkende industrie' door K. Veraghtert, 'De papier- en druknijverheid' door A. Thijs, 'De kleinijverheid en aanverwante bedrijven' door R. Baetens, 'De diamantnijverheid' door R. Delveaux, 'De tabaksverwerkende nijverheid' door M. van Pottelberghe, en 'De leerlooierijen' door L. Hermans.

Een volgende groep bijdragen beschrijft de ontwikkeling van de transportinfrastructuur in de provincie. 'Land-, water- en luchtwegen' worden door A. de Naeyer

behandeld. E. Keutgens beschrijft de evolutie van 'Het openbaar vervoer', waarbij D. Verhaegen een korte aanvulling geeft over 'De architectuur van de spoorwegstations'. De Antwerpse havengeschiedenis komt verder aan bod bij A. Himler in een artikel over 'De haveninfrastructuur'.

In een vijfde deel wordt dan de groei van de dienstensector geanalyseerd. In een eerste reeks artikelen worden handel, distributie en ontspanning uit de doeken gedaan in 'Stapelhuizen en opslagplaatsen' door A. Himler, en in 'Winkels, warenhuizen en overdekte markten', 'Kantoor-, beurs- en bankgebouwen', en 'Ontspanningsgelegenheden', alle drie geschreven door R. Steenmeyer. Een tweede reeks bijdragen is specifiek gericht op het ontstaan en de groei van de nutsbedrijven in het Antwerpse. W. van Craenenbroeck, A. de Ley, M. de Schamphelleire en R. Stroobants behandelen respectievelijk 'De water-, gas- en electriciteitsvoorziening' en 'De telegrafie en telefonie'. Tenslotte maakt R. Baetens in de nabeschuiving een beknopte synthese van de algemene krachtlijnen die uit de verschillende bijdragen tot uitdrukking komen.

Omwille van de grote heterogeniteit van het onderwerp werd een beroep gedaan op een grote schare medewerkers uit de meest diverse milieu's: historici, heemkundigen, ingenieurs, public-relationsverantwoordelijken en anderen. Bijgevolg bestond het gevaar dat het werk in talrijke fragmenten van ongelijke kwaliteit en zonder onderlinge coherentie zou uiteenvallen. Deze mogelijke bezwaren zijn evenwel voortreffelijk voorkomen. De meeste auteurs zijn competente vakmensen, en het overgrote deel van de bijdragen is dan ook op een meer dan voortreffelijke manier uitgewerkt. De onderlinge samenhang wordt verder in de hand gewerkt door de vrij uniforme aanpak. Bijna altijd wordt het behandelde aspect van de industriële revolutie in al zijn verschijningsvormen nauwgezet omschreven en gedefinieerd. Vervolgens wordt naast een beknopte historie, een eerder gedetailleerde beschrijving van de aangewende technologie gegeven. Tevens wordt vaak gepeild naar de economische betekenis van de behandelde sector, en soms ook naar eventuele sociale aspecten. Tenslotte wordt bijna elk hoofdstuk afgesloten met een kort overzicht van wat er tegenwoordig nog van de vroegere industriële sites, gebouwen en werktuigen is overgebleven.

In zijn verantwoording schrijft R. Baetens dat het doel van deze studie was om een eerste overzicht van deze problematiek te geven in een vorm die zowel de belangstellende leek als de specialist zou aanspreken. Aan deze doelstelling is ruimschoots voldaan. Door de exhaustieve aanpak van nagenoeg alle aspecten van de industriële revolutie werd *Industriële revoluties* een bijna encyclopedisch naslagwerk over deze discipline. De praktische bruikbaarheid werd geoptimaliseerd door de beknopte bibliografie na elk hoofdstuk, en door een namen- en zakenregister op het einde van het boek. Aan te stippen valt ook dat sommige aspecten van de industriële revolutie zoals de ontwikkeling van de nutsbedrijven, tot op heden in de historische literatuur zelden aan bod zijn gekomen. De stijl is, hoewel wetenschappelijk, toch toegankelijk voor iedereen. Samen met de vele, goedgekozen illustraties kan aldus ook een ruimer lezerspubliek worden aangesproken.

Toch heeft het boek ook zijn zwakkere punten. Sommige hoofdstukken overlappen elkaar gedeeltelijk en andere bijdragen vertonen hier en daar lacunes in tijd en ruimte. Maar laat ons hier niet te zwaar aan tillen: de industriële archeologie is immers ten lande nog altijd een vrij recent onderzoeksdomain. Vaak wordt ook te veel de nadruk gelegd op het technologisch aspect van het onderwerp, en komen de

sociaal-economische gevolgen te weinig aan bod. Verder kan nog opgemerkt worden dat vooral de industriële revolutie in de stad, en niet in de provincie Antwerpen, het onderzoeksobject bij uitstek is van de diverse deelstudies.

Al bij al is het echter zondermeer duidelijk dat deze studie een welkome en uitstekende bijdrage vormt tot de geschiedenis van de industriële revolutie in Vlaanderen.

J. Blomme

E. Lamberts, ed., *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw* (Kadoc jaarboek (1983); Leuven: Universitaire Pers-Kadoc, 1984, 361 blz., BF 1250,-, ISBN 90 6186 159 4).

Zowel in de achttiende als in de negentiende eeuw had het begrip ultramontaan vooral een negatieve betekenis. Het werd meestal gebruikt ter aanduiding van die katholieken, die hun gehoorzaamheid aan het pauselijk gezag boven die aan iedere andere wereldlijke of geestelijke autoriteit stelden. Als scheldwoord ademt de term een beschuldiging van onbetrouwbaarheid en een gebrek aan patriottisme. In het negentiende-eeuwse België kreeg het ultramontanisme een sterk politieke lading. De Belgische afscheiding was bevochten door een monsterverbond van liberalen en katholieken. Het resultaat was een natie met een liberale constitutie, waarin de scheiding van kerk en staat geproclameerd werd. Ook na de revolutie van 1830 bleven katholieken en liberalen samenwerken. Onder de vlag van het unionisme werd België tot 1847 door katholiek-liberale coalities geregeerd. Niettemin had paus Gregorius XVI in 1832 in zijn encycliek *Mirari Vos* het liberaal-katholicisme, dat de Belgische grondwet mede mogelijk had gemaakt, veroordeeld. En alhoewel het unionisme de katholieke kerk in België bepaald geen windeieren legde, waren de Belgische katholieken sinds 1830 in twee kampen verdeeld. De zogenaamde liberaal-katholieken verdedigden hun 'pact met de duivel' en hadden kernpunten van het liberalisme, waaronder de scheiding van kerk en staat, geaccepteerd. Sociaal gezien vertegenwoordigde deze groepering vooral de stedelijke burgerij en de jonge clerus.

Daartegenover stonden zij die het liberalisme met een beroep op Rome krachtig afwezen. Deze conservatieven streefden naar een herstel van de maatschappelijke orde zoals die vóór de Franse revolutie had bestaan en waarin de kerk een centrale positie had ingenomen. Het ultramontaanse standpunt vond met name steun in de kringen van de hoge clerus en de aristocratie. De ultramontaanse minderheid won in de jaren zestig en zeventig aan invloed, zowel als gevolg van internationale ontwikkelingen als van gebeurtenissen in België zelf. Van 1857 tot 1870 regeerden liberale kabinetten, die de invloed van de kerk zoveel mogelijk wilden reduceren. De ultramontaanse roep om een confessionele partij leek gerechtvaardigd door het groeiende anticlericalisme. Vanuit Rome kregen de ultramontanen een steun in de rug door de encycliek *Quanta Cura* (1864) met de bijgevoegde *Syllabus Errorum*, beide oorlogsverklaringen aan het liberalisme. Ook de verwickelingen rond de kerkelijke staat en het onfeilbaarheidsdogma speelden de ultramontanen in de kaart. Tegen het einde van de jaren zeventig keerde echter het politieke fortuin van de ultramontanen. Terwijl zij in Pius IX een machtige sympathisant bezaten, kwam de ralliementpolitiek van